

ABDURAUF FITRAT – O‘ZBEK PROFESSIONAL MUSIQA ILMINING ASOSCHISI

Mashrab Muxammadiev

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti magistri

mashrabmuhammad@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk jadid ma’rifatparvari Abdurauf Fitratning milliy musiqashunoslik fanini shakllantirish va milliy musiqiy merosni asrab qolish yo‘lidagi ko‘p qirrali ilmiy-nazariy faoliyati haqida so‘z yuritiladi. Olimning 1927 yilda chop etilgan «O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi» nomli asariga munosabat bildirilib, uning milliy musiqa tarixi va nazariyasi bo‘yicha yaratilgan ilk monografik manba sifatidagi beqiyos ilmiy qimmatini ta’kidlanadi. Shuningdek, Abdurauf Fitrat ilgari surgan musiqiy-estetik g‘oyalar bugungi milliy o‘zlikni anglash, an’anaviy musiqa ta’limini tizimlashtirish va Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi haqidagi fikrlar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: Abdurauf Fitrat, musiqashunoslik, maqom, jadidchilik, musiqiy meros.

Abstract. This article examines the multifaceted scientific and theoretical activities of the prominent Jadid enlightener Abdurauf Fitrat in establishing national musicology and preserving the national musical heritage. Focusing on the scholar's fundamental work "Uzbek Classical Music and Its History" published in 1927, the paper highlights its invaluable academic significance as the first monographic source on the history and theory of national music. Furthermore, it asserts that the musical and aesthetic concepts advanced by Abdurauf Fitrat serve as a vital methodological foundation for contemporary national identity, the systematization of traditional music education, and the consolidation of the Third Renaissance foundations.

Keywords: Abdurauf Fitrat, musicology, maqom, Jadidism, musical heritage.

Asrlar davomida xalqimizning yuksak ma’naviyati, falsafiy tafakkuri va barkamol ruhiyatining akustik in’ikosi bo‘lib kelgan ushbu meros zamonaviy taraqqiyot bosqichida

nafaqat tarixiy yodgorlik, balki milliy davlatchilik asoslarini mustahkamlashda jamiyatning ma'naviy tayanch nuqtasi hamda intellektual-ruhiy quvvat manbai sifatida strategik ahamiyat kasb etmoqda. Zero, milliy musiqa fenomeni har bir xalqning badiiy-tarixiy xotirasining eng yorqin va universal timsoli hisoblanadi.

Hozirgi O'zbekiston hududi qadim zamonlardan e'tiboran boy musiqiy an'analar va yuksak tovush madaniyati shakllangan qadimiy sivilizatsiya o'choqlaridan biri hisoblanadi. Bundan mintaqaning turli tarixiy davrlariga mansub moddiy hamda nomoddiy madaniy meros yodgorliklari yaqqol dalolat beradi. Xususan, Afrosiyob, Tuproqqal'a, Dalvarzintepa, Xolchayon va Ayritom singari qadimiy arxeologik maskanlardan topilgan devoriy suratlar, haykalchalar hamda barelef-relef shaklidagi kompozitsiyalar davrning musiqiy tafakkurini aks ettirish bilan birga cholg'ular tizimi haqida ham muhim ashyoviy dalillar beradi. Mazkur san'at namunalarida bugungi zamondosh zarbli (doirasimon), torlichertma (rubob, tanbur ajdodlari) hamda puflama (nay, surnay turlari) va arfasimon chang cholg'ularining prototiplari aniq tasvirlangan. Ayniqsa, badiiy yodgorliklarda ayol sozandalarning yuksak maqomga ega siymolar sifatida ulug'lanishi ilk davrlardayoq musiqa ijrochiligi jamiyat hayotining muhim ma'naviy va e'tiqodiy bo'g'ini bo'lganini ko'rsatadi. (Bu haqda to'liq ma'lumot uchun qarang: Ibragimov, 2023.)

O'rta asrlarda mintaqada islom sivilizatsiyasining qaror topishi musiqa madaniyati taraqqiyotida sifat jihatidan mutlaqo yangi bosqichni boshlab berdi. Bu davrda musiqa san'ati sof amaliy ijrochilik doirasidan chiqib, ilmiy-falsafiy va nazariy jihatdan tizimlashtirilgan fan («ilmi musiqiy») maqomiga ko'tarildi. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Safiuddin al-Urmaviy, Abdulqodir Marog'iy kabi buyuk mutafakkirlarning fundamental risolalari asosida tovushqo'shiq (intonatsiya), parda (lad), vazn-ritm va bastakorlik qonuniyatlarining mukammal ilmiy asoslari yaratildi. Shu tariqa, islom madaniy muhiti sharqona musiqiy tafakkurning tizimli rivojiga zamin yaratib, keyinchalik og'zaki kasbiy musiqaning gultoji bo'lmish murakkab maqom san'ati shakllanishini ta'minladi.

O'zbekiston va butun Sharq xalqlarining an'anaviy musiqa merosi, xususan, maqomot tizimi uzoq yillardan beri xalqaro sharqshunoslik va etnomusiqashunoslik

ilmining muhim tadqiqot ob'ektlaridan biri bo'lib kelmoqda. Ayniqsa, so'nggi yarim asr mobaynida mazkur yo'nalish global akademik makonda nazariy va metodologik jihatdan to'la shakllangan mustaqil ilmiy paradigma sifatida e'tirof etildi. Sharq mumtoz musiqasining falsafiy-estetik mazmuni, lad va metr-ritmik tabiati hamda «ustoz-shogird» maktabining fenomenologik xususiyatlari yirik xalqaro ilmiy simpoziumlar, YuNESKO doirasidagi muhokamalar va fundamental monografiyalarning bosh mavzusiga aylandi.

Bugungi kunga kelib, o'zbek maqom san'ati va an'anaviy musiqiy merosi nafaqat jahon madaniy xazinasining nodir durdonasi, balki xalqaro konservatoriyalar, musiqa kollejlari va yetakchi oliy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlariga kiritilgan, tizimli ravishda o'qitiladigan akademik fan darajasida o'rganilmoqda. Bu holat milliy musiqa madaniyatimizning umumbashariy ahamiyatga ega ekanini yana bir bor isbotlaydi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ajdodlarimizdan meros bo'lib kelayotgan boy ma'naviy xazinani, xususan, milliy musiqa madaniyatini asrab-avaylash, soxta mafkuraviy cheklovlardan xalos etib, asl milliy qiyofasida qayta tiklash hamda uni zamonaviy global tafakkur bilan uyg'unlashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu jarayonda ota-bobolarimizning ko'p asrlik nazariy va amaliy musiqiy tajribasi, shuningdek, milliy o'zlikni saqlab qolish yo'lidagi ma'rifiy kurash an'analari eng muhim tayanch omil sifatida xizmat qilmoqda.

Mazkur muammoning tarixiy-ilmiy ildizlariga nazar tashlansa, milliy musiqa merosimizni tizimli tadqiq etish va milliy kadrlar yetishtirish zarurati XX asr boshlaridayoq eng dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'yilganiga guvoh bo'lamiz. Xususan, buyuk ma'rifatparvar olim Abdurauf Fitrat o'zining 1927 yilda chop etilgan muhim tadqiqoti — «O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi» nomli asari muqaddimasida o'sha davr uchun nihoyatda og'riqli bir holatni bayon etgan edi: «O'zbeklarni o'rganish qo'mitasi so'nggi yillarda o'zbek tiliga, adabiyotiga va tarixiga oid anchagina ma'lumot to'plab, yaxshigina natijalar chiqarishga muvaffaq bo'lsa-da, o'zbek musiqamizga tegishli jiddiy tatabbu'otda (ilmiy tadqiqotda) bo'lina olmadi».

Olim mazkur bo'shliqning bosh sababini tahlil qilar ekan, afsus bilan quyidagilarni qayd etadi: «Bu sohada ishlay olaturg'on, ya'ni asliy ma'noda musiqa nazariyasini

bilaturgʻon va Sharq musiqasining xususiyatlariga voqif musiqashunoslarning yoʻqligida». Demak, oʻzbek anʻnaviy musiqasi va uning gultoji boʻlmish maqomlarni milliy nuqtai nazardan, shu bilan birga puxta nazariy asosda tahlil eta oladigan musiqiy sharqshunos olimlarni shakllantirish vazifasi hali 1920-yillardayoq milliy madaniyatning hayotiy ehtiyojiga aylangan edi.

XX asr boshlaridagi jadid ziyolilarining fidoyi faoliyati oʻzbek musiqa sanʼatining ham milliy ruhini saqlab qolish, ham uni zamonaviy institutsional va kasbiy negizlarga koʻchirishda ulkan burilish yasadi. Mazkur murakkab va ziddiyatli davrda milliy musiqaning ilmiy-nazariy negizlarini saqlab qolish va uni tarix qaʼridan olib chiqishda Abdurauf Fitratning oʻrni beqiyosdir. Fitrat faqatgina adabiyot nazariyotchisi, qomusiy bilimga ega olim, oʻtkir tilshunos, dramaturg, shoir, jangovar publitsist va yirik davlat arbobi boʻlib qolmay, balki oʻzbek professional musiqashunosligining ilmiy poydevorini yaratgan yirik nazariyotchi sifatida ham tarixda qoldi.

Uning «Oʻzbek klassik musiqasi va uning tarixi» asari shunchaki musiqiy tavsifnoma emas, balki milliy maqom sanʼatining lad tizimi, vazn va usullari, cholgʻular genezisi hamda tarixiy taraqqiyotini chuqur ilmiy-falsafiy asosda tahlil etgan ilk mukammal monografik tadqiqot edi. Fitrat Sharq musiqasini Yevropa standartlariga koʻr-koʻrona moslashtirishga qarshi chiqib, oʻzbek mumtoz kuy-ohanglari oʻzining mustaqil, mukammal va yuksak matematik-intonatsion mantigʻiga ega ekanligini isbotladi.

Jadid maʼrifatparvarlari, xususan, Fitrat boshlab bergan ana shu milliy va ilmiy qarashlar xalq xotirasida barhayot yashab kelmoqda. Bugungi mustaqil Oʻzbekistonda maqom sanʼatining davlat maqomi darajasiga koʻtarilishi, Xalqaro maqom sanʼati anjumanlarining muntazam oʻtkazilishi va maqom maktablarining qayta tiklanishi aslida Fitrat va uning safdoshlari orzu qilgan milliy musiqiy uygʻonishning tarixiy va mantiqiy davomidir.

Abdurauf Fitratning milliy musiqa nazariyasi va amaliyotini chuqur his eta olgan zukko nazariyotchi ekanligi uning nafaqat matniy tadqiqotlarida, balki instrumental akustika va ansambl tarkibini shakllantirishga oid amaliy tavsiyalarida ham yaqqol

namoyon bo‘ladi. Xususan, taniqli adib Tohir Malik Fitratning musiqiy iste’dodi va nozik didini tahlil qilar ekan, quyidagi muhim fikrlarni ta’kidlaydi:

«Fitrat musiqani yaxshi tushungan, o‘zi ham sozanda zot edi. U o‘zbek klassik musiqasini shu qadar yaxshi bilganki, qaysi kuy qay paytda — holatda chalinishinagina emas (maqomlar yoki taronalar), ayni choqda qaysi asbob qaysi asbob bilan birga chalinganda kuy aniq, go‘zal chiqishini ham aytadi: «Bir g‘ijjak tovushi ikki tanbur tovushini yeb qo‘yadi», deydi va sxemasini beradi: uch tanbur, bir rubob, bir dutor, bir g‘ijjak, bir bolomon, bir qo‘shnay, bir chang, bir doira bir ansamblni tashkil etadi va h.k. Fitrat «Halima» operasiga suyanib turib ajoyib milliy opera yaratish mumkin ekan, degan g‘oyani targ‘ib etadi. «Sharq cholg‘ularidagi «mung» Yevropa muzikasida yo‘qdir. Shuning uchun Sharq muzikasida ruhga ta’sir Yevropa muzikasida ruhga ta’siridan buyukdir», deydi u. Ko‘rinadiki, Fitrat adabiyot va san’atning barcha turini nozik tushungan va ular to‘g‘risida shu sohaning yetuk mutaxassisi sifatida fikr yuritgan. Fitrat adabiy ijodi, ilmiy asarlari va ijtimoiy faoliyati bilan o‘zbek adabiyoti, san’ati, fani va madaniyatiga katta hissa qo‘shgan ulug‘ zotdir».

Fitratning bunday fikrlari Sharq musiqasining ichki ruhiy-falsafiy tabiati («mung» fenomeni) hamda monodik cholg‘ularning tembr-akustik mutanosibligiga asoslangan o‘ziga xos partituraliy tafakkur egasi bo‘lganidan dalolat beradi.

XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridagi tarixiy o‘zgarishlar, jumladan, jadidlarning musiqiy qarashlari va mustamlakachilik sharoitida milliy san’at rivoji masalalariga musiqashunos olim S. Mannopov o‘zining «O‘zbek xalq musiqa madaniyati» nomli tadqiqotida keng to‘xtalib o‘tadi.

Xulosa qilib aytganda, jadidlarning musiqiy madaniyat va san’at nazariyasiga qo‘shgan hissasi, xususan, Abdurauf Fitratning milliy musiqashunoslik fani poydevorini yaratishdagi faoliyatini o‘rganish muhim ilmiy zarurat sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

Ergashev B. Jadidchilik ijtimoiy-siyosiy g‘oyalarining shakllanishi va taraqqiyoti tarixidan. Yosh buxorolilar mafkurasi, -Toshkent, 1993.

G‘aniyev I. Fitrat dramalari poetikasi. -Toshkent, 1998.

Ibragimov O. San'atshunoslikda o'zbek musiqa merosining ahamiyati. O'quv -uslubiy majmua. Toshkent: O'zDSMI, 2023.

Mannopov S. O'zbek xalq musiqa madaniyati. -Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2004

Mannopov S. O'zbek xalq musiqa madaniyati. -Toshkent: Yangi asr avlodi. 2004.

Matyoqubov O. "Maqomot" -Toshkent, "Musiq", 2004

Matyoqubov O. Og'zaki an'anadagi o'zbek professional musiqa asoslariga kirish. - Toshkent, O'qituvchi, 1983

Muhammadiev M. Abdurauf Fitrat va uning musiqiy merosi. Xalq ijdiyoti (cholg'u ijochiligi) mutaxassisligi bo'yicha magistr diss. Toshkent, 2025. 106 b.

Mulla Bekjon Rahmon o'g'li, Muhammad Yusuf Devonzoda. Xorazm musiqiy tarixchasi. – M.: 1925

Tohir Malik. Fitrat. <https://ziyouz.uz/>

Yuldashev M., Toxtaboyeva M. Botu's views on the alphabet. International scientific and current research conferences. "Science and innovation in the XXI century: current issues, discoveries and achievements - II" 2021, pp. 14-18. Hawaii, USA. Conference Date: 17-06-2021. Doi - <https://doi.org/10.37547/iscrc-intconf09>